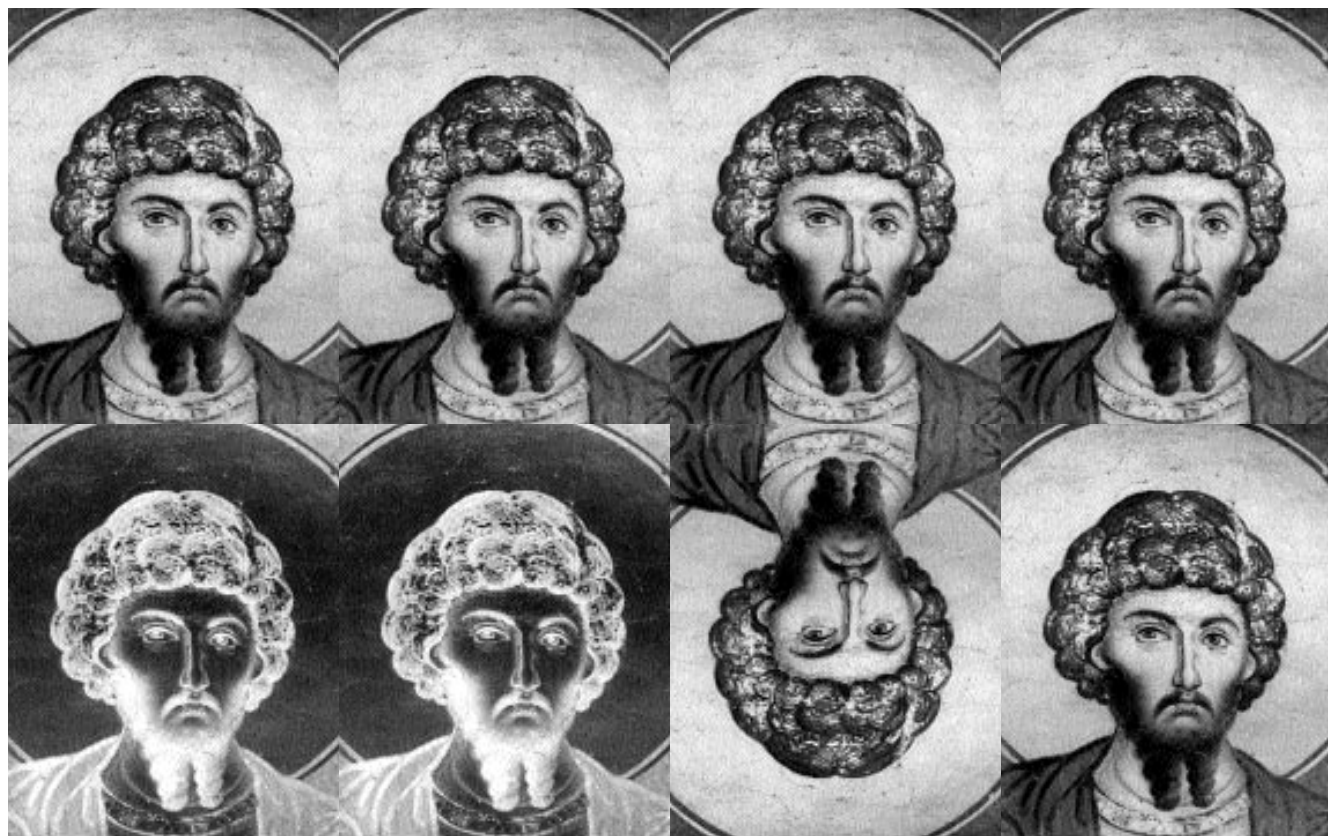

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΙΘΙΣΤΑΙ ΜΙΑ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ, στην οποία βρίσκονται οι βυζαντινές σπουδές, να ξεκινά με αναδρομή στην ιστορία τους¹. Θα ακολουθήσω την συνήθεια, όχι διότι χρειάζεται να εκθέσω την αυτονόητη εξέλιξη της γνώσης μας για το Βυζάντιο τα τελευταία είκοσι χρόνια, όσο γιατί θεωρώ, εξίσου αυτονόητα, ότι ο τρόπος με τον οποίο συγκροτήθηκαν οι βυζαντινές σπουδές ως αυτοτελής κλάδος προσδιόρισε εν πολλοίς και τον τρόπο με τον οποίο σήμερα το προσεγγίζουμε· κυρίως επηρέασε, κατά την γνώμη μου, την συγκρότηση ως ερευνητικού πεδίου της βυζαντινής ιστορίας, με την οποία θα ασχοληθώ εδώ. Για τις ανάγκες πάντως αυτού του σημειώματος, θα θεωρήσω δεδομένους τους όρους «βυζαντινές σπουδές» και «βυζαντινολογία» και δεν θα υπεισελθώ στα επισημονικά προβλήματα που νομίζω ότι γεννούν.

Οι βυζαντινές λοιπόν σπουδές απετέλεσαν ξεχωριστό επιστημονικό κλάδο στο τέλος του 19ου αιώνα. Βεβαίως, όπως είναι γνωστό, το ενδιαφέρον για το Βυζάντιο καλλιεργημένο ήδη από τον 17ο αιώνα, αναζωπυρώθηκε μέσα στο κλίμα του ευρωπαϊκού ρομαντισμού ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του περασμένου αιώνα.

Μόλις όμως το 1892 ιδρύθηκε στο Μόναχο η πρώτη έδρα Βυζαντινής και Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Την ίδια χρονιά στο Μόναχο πάλι, εκδόθηκε και το περιοδικό *Byzantinische Zeitschrift* που παραμένει όργανο της διεθνούς βυζαντινολογίας. Έκτοτε, στα 100 και πλέον χρόνια, που μεσολάβησαν ως σήμερα, οι βυζαντινές σπουδές εδραιώθηκαν με τους δικούς τους ακαδημαϊκούς θεσμούς σε όλο τον κόσμο και αναπτύχθηκαν σε πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα, όπου παράγεται σημαντικό από ποσοτική άποψη έργο.

Ωστόσο, οι βυζαντινές σπουδές βαρύνονται από μian ιδιοτυπία: από το γεγονός δηλαδή ότι απετέλεσαν από συστάσεώς τους έναν πανεπιστημιακό κλάδο ή αλλιώς ότι συγκροτήθηκαν ως ιδιαίτερο πεδίο, επειδή δεν χωρούσαν πλέον στις ήδη ανεπτυγμένες κλασσικές φιλολογικές σπουδές². Η θυγατρική σχέση των βυζαντινών με τις κλασσικές σπουδές καθόρισε για τα επόμενα χρόνια τους μεθοδολογικούς προσανατολισμούς της έρευνας και υπήρξε αποφασιστικός παράγοντας για την καθυστέρηση στην αυτονόμηση της βυζαντινής ιστορίας από την φιλολογία. Έτσι, εκείνο που πρέπει καταρχήν να σημειωθεί είναι ότι η βυζαντινή ιστορία δεν είναι πάντοτε ένα ερευνητικό πεδίο σαφώς ορισμένο. Παρά το γεγονός ότι σε όλα τα πανεπιστήμια διδάσκεται αυτόνομα, στην αντίληψη της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας αποτελεί κομμάτι του ευρύτερου κλάδου των βυζαντινών σπουδών μαζί με την φιλολογία και την τέχνη. Δεν χρειάζεται ασφαλώς να αναφέρω πόσο συγκεχυμένα είναι πολλές φορές στην πράξη τα όρια ανάμεσα στην ιστορία και την φιλολογία, όταν μιλάμε για κοινωνίες τόσο μακρινές όσο η βυζαντινή, ούτε θέλω να νομιστεί πως η ιστορία, και μάλιστα η βυζαντινή, μπορεί να υπάρξει χωρίς και την συνδρομή των άλλων κλάδων. Η προγραμματική ωστόσο σύγκλιση αυτών των ορίων που εδράζεται σε συγκεκριμένη άποψη για το παρελθόν είναι που με απασχολεί, καθώς εγκλώβισε για δεκαετίες ολόκληρες την ιστορία σε μια εμπειριστική προσέγγιση του Βυζαντίου και την εμπόδισε να παρακολουθήσει τις ιστοριογραφικές εξελίξεις του 20ού αιώνα.

Το 1976, δύο μεγάλοι βυζαντινολόγοι, ο P. Lemerle και ο H. G. Beck, με διαφορετικές αφετηρίες ο καθένας, παρατηρούσαν ότι οι βυζαντινές σπουδές δεν ωφελήθηκαν από τις επεξεργασίες που γνώρισαν οι δυτικές μεσαιωνικές σπουδές και υπογράμμιζαν την ανάγκη να ξεπεραστεί και από τις δύο πλευρές η απομόνωση και η συνακόλουθη αυτάρκεια³. Είναι πράγματι ενδιαφέρον ότι οι ωσμώσεις ανάμεσα στα δύο πεδία δεν ήταν επιφανείς, για διαφορετικούς κατά εποχές λόγους· το Βυζάντιο πάντως δεν βρισκόταν μέσα στο οπτικό πεδίο των δυτικών μεσαιωνολόγων, οι οποίοι το αγνοούσαν στην μελέτη των κοινωνικών φαινομένων που παρατηρούσαν την ίδια εποχή στην Δύση. Από την άλλη πλευρά, η κοινότητα των μελετητών του Βυζαντίου εκ των πραγμάτων ήταν –και παραμένει– σχεδόν περιθωριακή μέσα στα δυτικά πανεπιστήμια και τα ερευνητικά ιδρύματα, καλλιεργώντας έτσι όλα τα χαρακτηριστικά των ολιγοπρόσωπων και γι' αυτό κλειστών ακαδημαϊκών ομάδων.

Παρά τις καθυστερήσεις και τις αγκυλώσεις που είναι εξηγήσιμες, το παραγόμενο έργο, όπως ήδη σημείωσα, δεν είναι αμελητέο τόσο σε επίπεδο ταξινόμησης και έκδοσης των διαθέσιμων, γραπτών και αρχαιολογικών, πηγών, όσο και στο επίπεδο

της κατάρτισης βασικών έργων υποδομής. Επίσης, δεν μπορεί να αγνοήσει κανείς ότι ακριβώς κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες κυκλοφόρησαν μελέτες, είτε με την μορφή βιβλίων, είτε το συνηθέστερο με την μορφή άρθρων, που ανανέωσαν τα ερευνητικά desiderata της βυζαντινής ιστορίας.

Ασφαλώς, οι ενδιαφερόμενοι για την βυζαντινή ιστορία ανανέωστες των Σ.Θ. δεν θα βρουν στα βυζαντινολογικά κείμενα την ποικιλία θεμάτων και προσεγγίσεων που χαρακτηρίζουν την ιστοριογραφία της αρχαιότητας και της νεώτερης εποχής. Δεν θα βρουν επίσης έναν στοχασμό γύρω από την ιστορική γραφή. Σχεδόν, ακόμη θα δυσκολεύονταν να διακρίνουν τάσεις, κυρίως όσον αφορά τα κυρίαρχα μοντέλα της ιστορικής ανάλυσης του Βυζαντίου. Ασφαλώς, υπάρχουν διαφοροποιήσεις στην επιστημονική βυζαντινολογική παραγωγή· μαρξιστικές και δομιστικές αναλύσεις συνυπάρχουν με την εμπειριστική προσέγγιση που εξακολουθεί να είναι ισχυρή. Οι κατευθύνσεις όμως αυτές δεν συγκροτούν τάσεις ανάλογα προς ιδρύματα, χώρες ή ερευνητικά κέντρα και κυρίως δεν έχουν ακόμη ανατρέψει το κυρίαρχο «παράδειγμα» στην έρευνα⁴.

Ως απάντηση τέλος στο ερώτημα που μου απηύθυνε το περιοδικό, πρέπει να υπογραμμίσω ότι τα τελευταία είκοσι χρόνια έχουν κατακτηθεί δύο βασικές κατευθύνσεις που με την δυναμική τους, πιστεύω, δίνουν ώθηση στην βυζαντινή ιστορία. Καταρχήν, τόσο από την πλευρά των μελετητών του, όσο και από την πλευρά των δυτικών μεσαιωνολόγων, το Βυζάντιο δεν αποτελεί ένα ξεχωριστό –βλ. εξωτικό– αντικείμενο και έχει –ή τείνει να– ενταχθεί, τουλάχιστον θεωρητικά, στον ευρύτερο μεσαίωνα⁵. Δεύτερο, είναι αμετάκλητη η μετατόπιση του ερευνητικού ενδιαφέροντος από την πολιτική γεωτολογική ιστορία προς την κοινωνική ιστορία.

Έτσι, για παράδειγμα, τα χαρακτηριστικά της αγροτικής κοινωνίας που ήταν η βυζαντινή –η μικρή και η μεγάλη γαιοκτησία, ο ρόλος της φορολογίας, η κυκλοφορία του νομίσματος, η δημογραφική ισορροπία στην ύπαιθρο και οι διαμορφούμενες κοινωνικές ομάδες–, επιδέχονται όλο και πιο επεξεργασμένες αναλύσεις με σημαντικά τα τελευταία χρόνια αποτελέσματα⁶. Ανάμεσα επίσης στα κρίσιμα για την κατανόηση της βυζαντινής κοινωνίας ζητήματα που μελετώνται όλο και πιο συχνά είναι το αστικό φαινόμενο και ο ρόλος των πόλεων, που βρίσκονταν σε στενή σχέση και αλληλεξάρτηση με την ύπαιθρο.

Μια σημαντική πρόοδος που έχει συντελεστεί σχετίζεται με την θεματική ανανέωση της βυζαντινής ιστορίας. Σε αυτό συνετέλεσε το βιβλίο του Α. Καζντάν, *People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*. Το βιβλίο αυτό, εκδομένο το 1982, αποτελεί κατά την γνώμη μου σταθμό· για πρώτη φορά συστηματικά και με σύγχρονους ιστοριογραφικούς όρους προτείνεται ως ερευνητικό αντικείμενο ο homo byzantinus. Σαφώς επηρεασμένος από την σχολή των *Annales*, στην οποία άλλωστε αναγνωρίζει την οφειλή του, ο Καζντάν κατασκευάζει τον homo byzantinus και αναλύει στις κοινωνικές –άρα τις ιστορικές– τους διαστάσεις τις σχέσεις του με το χώρο, με τον αυτοκράτορα, με τον θεό και με τους άλλους ανθρώπους. Το βιβλίο άσκησε μεγάλη επίδραση, καθώς σήμερα σχεδόν καθένας ιστορικός του Βυζαντίου, ανεξάρτητα από τον τρόπο που τον προσεγγίζει, δεν αγνοεί αυτόν τον βυζαντινό άνθρωπο

πο. Έτσι, η μελέτη της οικογένειας, των γυναικών, των συλλογικών νοοτροπιών και των αναπαραστάσεων είναι θέματα, με τα οποία καταπιάνονται όλο και πιο συχνά οι ιστορικοί του Βυζαντίου, χωρίς όμως πάντοτε να έχουν επεξεργαστεί την αναγκαία ανθρωπολογική οπτική.

Δεν έχει νόημα, νομίζω, να επεκταθώ στην ανάλυση επιμέρους ιστορικών μελετών, που απετέλεσαν και παραμένουν σημεία αναφοράς για την κατανόηση του Βυζαντίου. Αρκεί να αναφερθεί μόνον ότι υπό το φως των νέων προσεγγίσεων και με την αξιοποίηση από την ιστορική έρευνα των αρχαιολογικών δεδομένων επανεξετάζονται πια τα μεγάλα ζητήματα της βυζαντινής ιστορίας, όπως αυτό της συνέχειας και της ασυνέχειας στο Βυζάντιο, των αλληλεπιδράσεων του βυζαντινού και των άλλων συγχρόνων του πολιτισμών και βεβαίως το μείζον ζήτημα της ταυτότητας των βυζαντινών⁷. Γίνεται ακόμη προσπάθεια να επανεξεταστεί η σχέση της βυζαντινής κοινωνικής πραγματικότητας με την πνευματική ιστορία του Βυζαντίου. Την διαπλοκή των δύο σχετικών τομέων της έρευνας, που συχνά παραμένουν ασύνδετοι μεταξύ τους, θεωρούσε απαραίτητη για την «δημιουργία ενός ενιαίου ιστορικού λόγου, μιας υπέρτερης σύνθεσης», όπως ο ίδιος είχε πει στην περίφημη συνέντευξή του στα Σ.Θ., ο Ν. Σβορώνος⁸, ένας ιστορικός που με το έργο του βάθυνη την ματιά μας για το Βυζάντιο.

Τα αποτελέσματα αυτής της επανεξέτασης νομίζω ότι σύντομα θα επαναπροσδιορίσουν και θα αποϊδεολογικοποιήσουν την βεβαρημένη από το παρελθόν σχέση μας με το Βυζάντιο, ιδιαίτερα στην Ελλάδα. Περισσότερο ίσως από την αρχαία και την νεώτερη ιστορία, οι έλληνες μελετητές του Βυζαντίου συνομιλούν με τους ξένους συναδέλφους τους, με ό,τι θετικό και ό,τι αρνητικό αυτό συνεπάγεται, σύμφωνα με την εικόνα που αδρομερώς και ασφαλώς επιλεκτικά περιέγραψα προηγουμένως.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η επισκόπηση της προοδευτικής ανάπτυξης των βυζαντινών σπουδών είναι κατά παράδοση το πρώτο κεφάλαιο στα εγχειρίδια της Βυζαντινής Ιστορίας που κυκλοφορούν. Έχω την γνώμη ότι οι προηγούμενες τουλάχιστον γενεές των βυζαντινολόγων είχαν ως ένα βασικό μέλημα

να απαντήσουν στον Γίββωνα και να πείσουν εαυτούς και αλλήλους για την σημασία του Βυζαντίου και της μελέτης του. Βλ. ενδεικτικά G. Ostrogorky, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, μετ. Α. Παναγόπουλος, τ. Α', Βασιλόπουλος, Αθήνα 1978, σελ. 47-75.

2. J. Haldon, «“Jargon” s” “the Facts”? Byzantine History-Writing and Contemporary Debates», *Byzantine and Modern Greek Studies* 9 (1984-1985), σελ. 95-132.

3. Οι απόψεις των δύο βυζαντινολόγων και ο σχολιασμός τους από τους A. Kazhdan - G. Constable, *People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Washington 1982, σελ. 1-18.

4. Haldon, ό.π., σελ. 130-132.

5. Το 1991 κυκλοφόρησε στο Παρίσι ένας συλλογικός τόμος από την Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur με τίτλο *L'Histoire médiévale en France. Bilan et perspectives*. Σε ένα σύνολο 600 σελίδων περιλαμβάνεται και η Βυζαντινή Ιστορία που καταλαμβάνει 30 περίπου σελίδες. Στις σελίδες αυτές που αντιστοιχούν σε ένα κεφάλαιο με τίτλο «Byzance, l'orient chrétien et le monde turc», οι υπότιτλοι είναι οι εξής: «το Βυζάντιο από τον 6ο ως τον 11ο αιώνα, ιστορία οικονομική και κοινωνική, το τέλος του Βυζαντίου, 12ος-15ος αι., η εξάπλωση των δυτικών στην Ανατολή, οι σταυροφορίες, τα λατινικά κράτη και η Μικρά Ασία, ο τουρκικός κόσμος». Ο τρόπος με τον οποίο αναλύεται η Βυζαντινή Ιστορία είναι, νομίζω, ενδεικτικός της μεταβατικής φάσης που περνά, καθώς στο κείμενο είναι μεν ισχυρή η ιστοριογραφική παράδοση των προηγούμενων χρόνων, συγχρόνως όμως διαφαίνεται μια προσπάθεια προσαρμογής στα νέα ιστοριογραφικά δεδομένα. Συγκριτικά πάντως είναι σκόπιμο να αναφερθούν οι τίτλοι ορισμένων από τα άλλα κεφάλαια του βιβλίου: *Histoire des campagnes médiévales en France*, *Histoire urbaine en France Xe-XVe siècles*, *Histoire intellectuelle*, *Anthropologie et histoire*, *Histoire des mentalités religieuses* κ.ά.

6. Ενδεικτικά θα μπορούσε να αναφερθεί το δίτομο συλλογικό έργο *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, éd. V. Kravari - J. Leforet - C. Morisson, Paris 1991, όπως επίσης και το προσιτό στους έλληνες αναγνώστες, καθώς μεταφράστηκε πρόσφατα, βιβλίο του Alan Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, μετ. Ε. Σταμπόγλη, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1997 ή το παλαιότερο μεταφρασμένο της Αγγελικής Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, μετ. Α. Κάσδαγλη, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1984.

7. Για τους όρους αυτής της συζήτησης βλ., εκτός από μεμονωμένα άρθρα, και A. Kazhdan - S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, New York - Paris 1984, σελ. 1-22.

8. «Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...». Συνέντευξη με τον Νίκο Σβορώνο, *Σύγχρονα Θέματα* 35-36-37 (Δεκέμβριος 1988), σελ. 65.